

Barbara Ratajewska

Polskie Towarzystwo Historyczne

Koło Leszno

Związki Jana Jonstona ze wschowianami

Relationships of Jan Jonston with the citizens of Wschowa

Abstract

Jan Jonston was married twice and both his wives came from Wschowa. His first wife was Krystyna Hortensius, daughter of a local pharmacist Samuel Hortensius (literature shows alternative spelling Hortnsjusz), whom he married on May 19th 1637. After her death in 1638 Jonston married again in the same year. His second wife was Anna Rosina, daughter of a prominent doctor from Wschowa, Matthaeus Vechner. Jonston's family connections as well as his social relationships in Wschowa make it therefore worthwhile to devote attention to this town in the context of life and work of the scholar. In Jonston's times Wschowa was a meaningful town in Greater Poland with a substantial economic potential and an important educational center. Its Latin school represented a high level of education and many of its graduates used to return to their hometown. Wschowa was inhabited by intellectual elites representing not only the town itself but also Greater Poland and Silesia.

Keywords: Wschowa, royal town, wife, dowry, intellectual circles

Słowa kluczowe: Wschowa, miasto królewskie, żona, posag, środowisko intelektualne

Związki rodzinne, ale także towarzyskie Jana Jonstona ze Wschową upoważniając do poświęcenia uwagi temu miastu w kontekście rozważań o życiu i działalności uczonego. Poniższy tekst dotyczy przede wszystkim rodzin aptekarza Samuela Hortensiusa i lekarza Matthaeusa Vechnera, których córki zostały żonami Jana Jonstona. Ponadto zwrócono uwagę na związki uczonego ze środowiskiem intelektualnym ówczesnej Wschowy.

Jan Jonston to jedna z wybitniejszych postaci związanych z Leszmem. Urodził się 3 września 1603 r. w Szamotułach, gdzie osiedlił się jego ojciec Simon (Szymon) Jonston, imigrant ze Szkocji. W 1601 r. ożenił się on z Anną Becker i właśnie z tego związku małżeńskiego dwa lata później przyszedł na świat syn Jan. Późniejszy uczoney w 1611 r. rozpoczął naukę w szkole braci czeskich w Ostrorogu. Następnie uczył się w gimnazjach w Bytomiu Odrzańskim i w Toruniu. W 1623 r. wyjechał do Szkocji i podjął naukę na uczelni w Saint Andrews. Dwa lata później wrócił do Polski i osiedlił się w Lesznie. Został nauczycielem i wychowawcą chłopców z rodziny Korczbok-Zawadzkich. W mieście pozostał do 1628 r. W latach 1628–1631 i 1632–1636 wraz ze swoimi wychowankami podróżował po Europie. W tej drugiej wyprawie wśród uczniów Jonstona był Bogusław Leszczyński, syn właściciela Leszna Rafała, który po śmierci ojca odziedziczył miasto. Jonston w trakcie tych zagranicznych wyjazdów nie tylko zajmował się podopiecznymi, ale także sam kontynuował studia. W kwietniu 1634 r. uzyskał doktorat z medycyny na uniwersytecie w Lejdzie. Nawiązał także owocne kontakty z wieloma ówczesnymi europejskimi badaczami. Do Leszna wrócił na dłużej 15 listopada 1636 r. i pełnił tam m.in. funkcję lekarza, nadzorował apteki i był scholarzą miejscowego gimnazjum oraz oddawał się pracy naukowej. Przyjaźnił się z innym sławnym mieszkańcem Janem Amosem Komeńskim. W kwietniu 1656 r. podczas najazdu Szwedów na Polskę doszło do spalenia Leszna przez wojsko polskie. Jonston (podobnie zresztą jak Komeński) na zawsze opuścił miasto. Krótko przebywał w Głogowie, później wyjechał do Siedliska (niem. Carolath/Karolath – obecnie wieś położona w województwie lubuskim w powiecie nowosolskim). Ostatecznie osiadł w swojej wiejskiej posiadłości Składowice (niem. Ziebindorf) koło Lubina, którą kupił jeszcze w 1652 r. od arystokratycznej rodziny von Haugwitz. Tam też zmarł 8 czerwca 1675 r., a 29 września tego samego roku pochowano go na cmentarzu kalwińskim w Lesznie¹.

¹ Tadeusz Bilikiewicz, hasło: *Jonston Jan*, [w:] Internetowy Polski Słownik Biograficzny, Warszawa: Narodowy Instytut Audiowizualny, <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jan-jonston> (dostęp: 20 XI 2023).

Podczas pobytu Jonstona w Lesznie jego losy związały się także z pobliską Wschową, miastem królewskim i stolicą ziemi wschowskiej, do której należało także Leszno. Z tego też miasta pochodziły jego dwie małżonki. Po raz pierwszy ożenił się 19 maja 1637 r. z Krystyną Hortensius, córką wschowskiego aptekarza Samuela Hortensiusa (w literaturze można także znaleźć pisownię Hortensjusz)². Samuel pochodził z Lubicy (obecnie Słowacja), a jego żoną była Anna z domu Ibischer, która zmarła we Wschowie 25 kwietnia 1633 r. w wieku 51 lat. Małżonkowie mieli kilkoro dzieci (czterech synów i dwie córki), ale tylko troje z nich przeżyło matkę: synowie Samuel i Krystian oraz córka Krystyna³. Na Staromiejskim Cmentarzu Ewangelickim we Wschowie znajduje się tablica epitafijna poświęcona zmarłym dzieciom Samuela Hortensiusa:

W Chrystusie Zbawienie. Pan dał, Pan zabrał umiłowane dzieci Samuela Hortensa z Lubicy na Spiszu, farmaceuty ze Wschowy i Anny z domu Ibischer: Samuela I, urodzonego 1 listopada r. Chrystusowego 1607, zmarłego 18 (tegoż miesiąca), pogrzebanego w zachodniej części cmentarza, jak również Samuela II, dla którego 9 sierpień r. Chrystusowego 1611 był dniem urodzin (a) r. Chrystusowego 1612 był dniem śmierci, wreszcie Annę, wydaną ziemi 7 marca r. Chrystusowego 1609, zwróconą ziemi 24 sierpnia r. Chrystusowego 1612 [...] ⁴.

Samuel Hortensius prowadził we Wschowie od 1607 r. Aptekę pod Orłem znajdującą się przy ówczesnej ul. Kamiennej (niemiecka nazwa Steinweg). Obecnie to ul. Obrońców Westerplatte 9 i również znajduje się tam apteka o tej samej nazwie. Zgodę na założenie apteki, wydaną przez króla Zygmunta III Wazę, Hortensius otrzymał 31 sierpnia 1607 r. Kiedy w 1621 r. aptekarz próbował uzyskać potwierdzenie przywileju z 1607 r. i zagwarantować sobie wyłączność na prowadzenie apteki w mieście, zaprotestował lekarz miejski Wschowy, późniejszy medyk królewski Matthaeus Vechner. Samuel Hortensius zmarł w 1637 r. Pozostawił po sobie znaczny majątek, a aptekę prowadził dalej jego syn⁵. Samuel Hortensius był znaczącą osobą w mieście, przez jakiś czas pełnił nawet funkcję

² Kamila Szymańska, *Jan Jonston – polihistor i encyklopedysta z Leszna*, „Winieta. Pismo Biblioteki Raczyńskich” 25 (2019), nr 1, s. 6.

³ *Corpus Inscriptionum Poloniae*, t. X, z. 2: *Inskrypcje województwa lubuskiego pod redakcją Joachima Zdrenki. Powiat wschowski*, zebrał i oprac. Adam Górski, Paweł Karp, Toruń 2006, s. 108.

⁴ *Ibidem*, s. 83.

⁵ Leonard Kostrzeński, *Materiały do historii aptek wielkopolskich*, reprint, Poznań 1996, s. 311–312. Syn, noszący także imię Samuel, urodził się 5 maja 1621 r. Po śmierci ojca poprowadził aptekę. Zmarł 27 marca 1668 r. Był rajcą i ławnikiem we Wschowie, zwierchnikiem przytułku Łazarza.

burmistrza⁶. To jego podpis (złożony w imieniu burmistrza) widnieje na dokumencie z 29 maja 1629 r. dotyczącym zwrotu gruntów bernardynom, którzy powrócili do Wschowy⁷. Niestety, nie udało się ustalić daty dziennej śmierci Samuela Hortensiusa, więc trudno powiedzieć, czy żył jeszcze w dniu zaślubin jego córki Krystyny z Janem Jonstonem. Na pewno natomiast mogli się znać. Jonston jako lekarz miejski Leszna sprawował nadzór nad aptekami w mieście, trudno zatem przypuszczać, że podczas wizyt we Wschowie nie zainteresował się wyposażeniem i funkcjonowaniem tutejszych aptek. Małżeństwo Jana Jonstona z Krystyną Hortensius trwało bardzo krótko. Młoda żona zmarła jeszcze w roku zaślubin. Tadeusz Bilikiewicz pisał o 5 miesiącach małżeństwa⁸.

Wkrótce Jonston ożenił się ponownie, a jego wybranką została kolejna wschowianka – Anna Rosina, córka wspomnianego już wcześniej lekarza Matthaeusa Vechnera. Był on rodowitym wschowianinem. Urodził się 1 kwietnia 1587 r. w rodzinie burmistrza Fabiana Vechnera i jego małżonki Gertrudy z domu Lamprecht. Ojciec zajmował się handlem sukniem. Młody Vechner uczył się najpierw w szkole łacińskiej we Wschowie, a w czerwcu 1602 r. wyjechał do gimnazjum w Toruniu. Następnie studiował w Królewcu, we Frankfurcie i w Wittenberdze, a także w Marburgu. W 1613 r. Vechner powrócił do Wschowy. Jeszcze w tym samym roku jako medyk miejski walczył z epidemią dżumy. Rok później, 23 września 1614 r., poślubił córkę lekarza miejskiego z Głogowa Johanna Mentzla, liczącą 15 lat Reginę. Małżonkowie doczekali się siedmiorga dzieci: czterech córek i trzech synów, z których troje nie dożyło wieku dorosłego. Sława Vechnera jako dobrego lekarza rozeszła się daleko poza Wschowę. W listopadzie 1624 r. list z prośbą o przysłanie do niej Matthaeusa Vechnera wysłała siostra Zygmunta III Wazy królowa Anna Wazówna. Była już wówczas bardzo chora, zmarła w lutym 1625 r. Zygmunt III na mocy przywileju z 31 marca 1626 r. mianował Matthaeusa Vechnera lekarzem dworskim z pensją tysiąc złotych polskich rocznie. Warto także wspomnieć, że 24 kwietnia 1629 r. Vechner był jednym z medyków poproszonych na konsultacje w sprawie Krystyny Poniatowskiej (żyła w latach 1610–1644), która miała wizje o treści proroczo-religijnej. Jej opiekun Jan Amos Komeński wierzył w ponadnaturalne źródło proroctw Krystyny. W badaniu przeprowadzonym w kwietniu 1629 r. uczestniczył także Komeński i inni lekarze, w tym Jan Jonston. Matthaeus Vechner uznał, że wizje Krystyny Poniatowskiej nie miały charakteru nadprzyrodzonego,

⁶ Dariusz Czwojdrak, *Wschowskie ulice, cz. II: Polskie przedmieście (1)*, Wschowa 2018, s. 26.

⁷ *Kronika wschowskich bernardynów*, red. o. Alojzy Pańczak OFM, Wschowa 2019, s. 54.

⁸ T. Bilikiewicz, hasło: *Jonston Jan...*

a raczej były wynikiem jej problemów zdrowotnych⁹. Odmiennego zdania był Jonston, który być może pod wpływem coraz ściślejszych związków z Komeńskim gotów był uznać wizję Krystyny Poniatowskiej za nadprzyrodzone¹⁰. Vechner zmarł nagle 22 listopada 1630 r. w wieku zaledwie 43 lat, a przyczyną śmierci był wylew (podobnie jak i w przypadku jego braci). Matthaeus Vechner był wówczas w trakcie podróży do Siedliska, a zmarł w Krążkowie (niem. Alt-Kranz). Uroczysty pogrzeb odbył się na Staromiejskim Cmentarzu Ewangelickim we Wschowie 10 grudnia 1630 r.¹¹ Na jego płycie nagrobnej znajduje się inskrypcja i wizerunek medyka:

Jezus nade wszystko. Ciało nadwornego lekarza, badacza przyrody, ordynariusza, pana Mateusza Vechnera ze Wschowy, martwe ciało grzesznika, pod tą garścią ziemi, oczekuje radosnego wezwania Pana do najświętszego życia, (a) dusza triumfuje w niebie. Ty przechodniu, który idziesz jego przykładem i (za) aforyzmem wzgardź tym co ziemskie i znikome, i w wytrwałości i nadziei na górę [...]¹².

Małżeństwo Anny Rosiny Vechner z Janem Jonstonem zostało zawarte 8 czerwca 1638 r. Uroczystości odbyły się najpierw we Wschowie, a później także w Lesznie. Z okazji tych zaślubin wydano m.in. okolicznościowy druk *Sacri Canditatis Matrimonii...*, który zawiera dwa utwory autorstwa Johanna Georga z Głogowa – grecki wiersz i niemiecką odę weselną¹³. Wspomniany druk został wydany w Lesznie w oficynie Wigan-
da Funka. Jego oryginał znajduje się w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu¹⁴.

W chwili ślubu Anny Rosiny z Janem Jonstonem Matthaeus Vechner nie żył już od ponad siedmiu lat. Jego małżonka (matka Anny Rosiny) Regina wyszła w 1635 r. ponownie za mąż – za Dawida Henninga. Urodził się on w 1604 r. we Wschowie, studiował m.in. w Wittenberdze, był lekarzem

⁹ Marta Małkus, *Archiatrus Regius et in Patria Physicius Ordinarius Dr Matthaeus Vechnerus Fr. Postać sławnego medyka wschowskiego*, [w:] *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. Paweł Klint, Marta Małkus, Kamila Szymańska, Wschowa–Leszno 2009, s. 279–285.

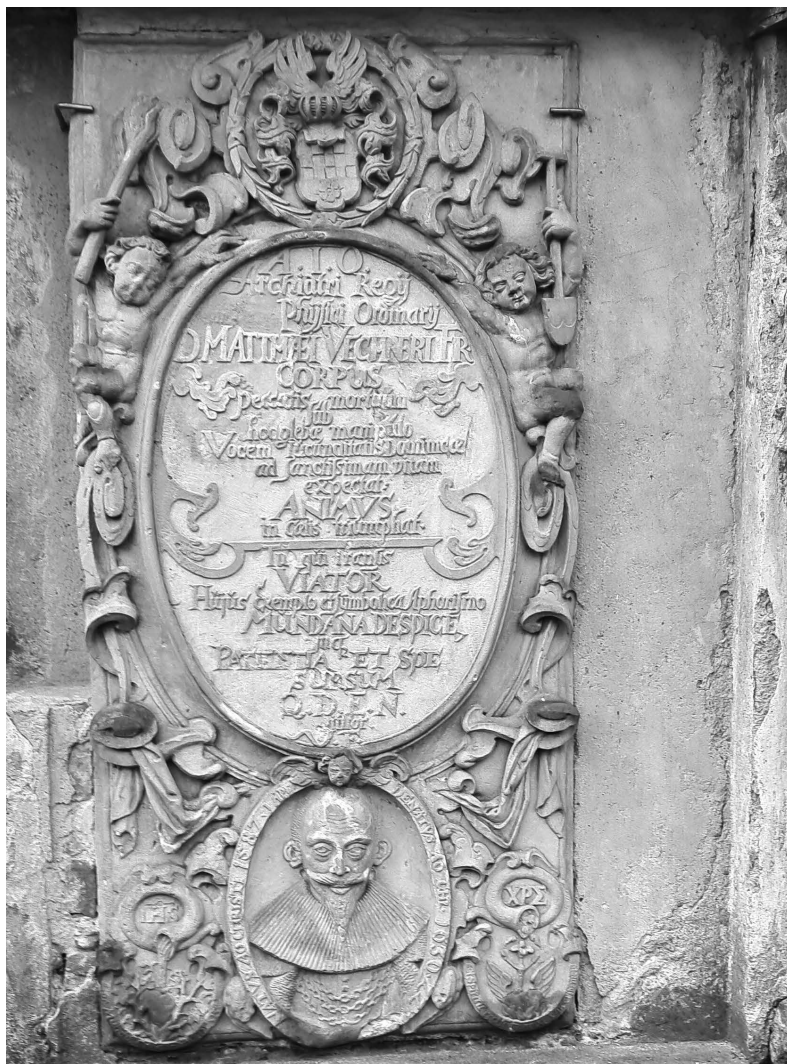
¹⁰ Julia Czapla, *Jan Jonston – polihistor z Szamotuł*, <https://iderepublica.pl/znani-nieznani/index/jan-jonston/> (dostęp: 25 IX 2023).

¹¹ M. Małkus, *Archiatrus Regius...*, s. 288.

¹² *Corpus Inscriptionum Poloniae...*, s. 105.

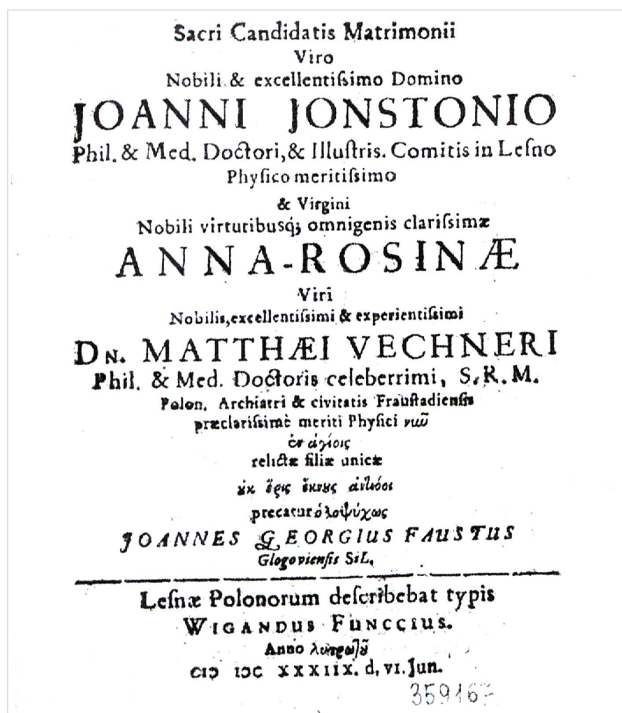
¹³ Kamila Szymańska, *Faustowie z Głogowa i Śmigła. Dzieje rodziny duchownych protestanckich w Wielkopolsce w XVII i XVIII wieku*, „Rocznik Leszczyński” 13 (2013), s. 30.

¹⁴ Małgorzata Gniazdowska, *Kontakty luteranckich mieszczan Leszna i Wschowy w XVII i XVIII w. Postulaty badawcze*, [w:] *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesów konfesjonalizacji w krajach Europy Środkowej*, red. Paweł Klint, Marta Małkus, Kamila Szymańska, Wschowa 2012, s. 386.

1. Płyta nagrobna lekarza Matthaëusa Vechnera na Staromiejskim Cmentarzu Ewangelickim we Wschowie. Fot. Barbara Ratajewska, 2023

miejskim, a w latach 1640–1641 burmistrzem Wschowy. Można przypuszczać, że to on wspólnie z żoną Reginą urządzał wesele Anny Rosiny z Janem Jonstonem. Dawid Henning zmarł w 1642 r. w rodzinnym mieście, natomiast Regina zmarła wiele lat później, w 1667 r., w wieku 68 lat. Jest pochowana na Staromiejskim Cmentarzu Ewangelickim we Wschowie. W inskrypcji na jej płycie nagrobnej wspomniano także zięcia Jana Jonstona:

2. *Sacri Candidatis Matrimonii...*, okolicznościowy druk autorstwa Johanna Georga z Głogowa z okazji ślubu Jana Jonstona z córką Matthaëusa Vechnera Anną Rosiną, 1638 r.

Źródło: *Jan Jonston. Między Europą a Leszmem*, katalog wystawy 3 września – 30 listopada 2003, Leszno 2003, s. 79.

Prawdziwie godna szacunku niewiasta pani Regina z domu Mentzel, w której pełnia szlachetności pod każdym względem. Jej ojcem był wielce uczony doktor medycyny Jan Mentzel, lekarz miejski w Głogowie. Mateusz Vechner, główny lekarz Jego Królewskiej Mości w Polsce, a po jego śmierci Dawid Hening burmistrz i miejski lekarz we Wschowie byli jej małżonkami. Oprócz jedynego syna Jana Fabiana Vechner, który za panią matką wkrótce podążył, pozostała jedyna córka pani Anna Róża z domu Vechner, związana ze znanym ze światowej sławy pism Janem Jonstonem dziedzicem na Składowicach, jako zięciem. Tu spoczywają jej doczesne szczątki (i) popiół martwych ciał jej świętej pamięci małżonków. Duszę zaś oddała prawdziwemu lekarzowi i oblubieńcowi dusz Jezusowi Chrystusowi, potem, gdy żyjąc od 1599, aż do 1667 r., zakończyło się jej doczesne życie w wieku 68 lat¹⁵.

¹⁵ *Corpus Inscriptionum Poloniae...*, s. 147.

3. Płyta nagrobna Reginy z domu Mentzel (żony Matthaeusa Vechnera, a po jego śmierci Dawida Heninga) na Staromiejskim Cmentarzu Ewangelickim we Wschowie

Źródło: Muzeum Ziemi Wschowskiej, fot. Marian Niedzielski.

Wymieniony w inskrypcji Jan Fabian Vechner był synem Reginy i Matthaëusa Vechnera. Urodził się we Wschowie 23 kwietnia 1616 r. Zapewne uczęszczał do szkoły łacińskiej w rodzinnym mieście i kontynuował naukę w gimnazjum w Toruniu, a następnie w 1635 r. udał się do Rostocku, gdzie podjął studia. Podobnie jak ojciec wybrał medycynę. Zmarł 22 sierpnia 1668 r. w Składowicach, przebywając w posiadłości swojego szwagra Jana Jonstona¹⁶.

Małżeństwo z córką zamożnego lekarza Matthaëusa Vechnera znacznie poprawiło sytuację finansową Jonstona, o czym on sam pisał w jednym z listów do Samuela Hartliba:

Alę prawdę powiedziawszy, odkąd osiadłem w Lesznie, obciążony dużą ilością zajęć oraz skłoniony w jednym roku do dwóch małżeństw (w jednym roku bowiem dwukrotnie małżonkiem zostałem), pisać aż do tego roku nie mogłem. Teraz jestem wolniejszy od praktyki medycznej i od tych spraw. 8 czerwca ożeniłem się bowiem we Wschowie z jedyną córką owego wielkiego doktora Vechnera, nadwornego lekarza królewskiego. Uroczystości weselne trzy tygodnie później w Lesznie zostały powtórzone. Oby, czego się spodziewam, o ile nie oszukują mnie moje nadzieje, szczęśliwie. Posag bowiem, dzięki Bogu, przypadł mi taki w udziale, że nawet gdybym porzucił praktykę lekarską, przez rok wystarczyłoby zarówno na wyżywienie rodziny, jak również na podwyższenie naszej stopy życiowej¹⁷.

Marta Małkus wspomniała w jednym ze swoich artykułów, że Jan Jonston zawdzięczał Vechnerowi także wiedzę – miał możliwość poznania jego zasobnej apteczki lekarskiej¹⁸. Myślę, że Jonston mógł także wcześniej poznać aptekę swojego pierwszego teścia aptekarza Samuela Hortensiusa.

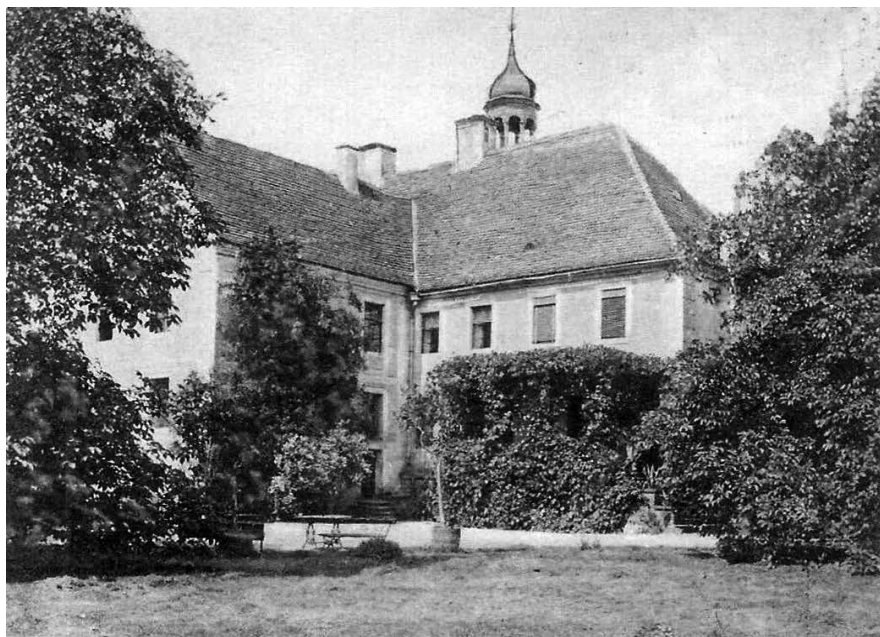
Z małżeństwa Jana Jonstona z Anną Rosiną Vechner urodziło się czworo dzieci – Mateusz, Jan, Anna Maria i Anna Regina. Rodziców przeżyła tylko córka Anna Regina¹⁹. Po opuszczeniu w 1656 r. Leszna

¹⁶ M. Małkus, *Archiatrus Regius...*, s. 288.

¹⁷ *Ibidem*, s. 287–288. Wydaje się, że sprecyzowania wymagają słowa Jonstona o dwóch małżeństwach w jednym roku. Nie ożenił się on dwa razy w tym samym roku, jedno małżeństwo zawarł w maju 1637 r., a drugie w czerwcu 1638 r. A zatem od pierwszego do drugiego małżeństwa minął rok. Być może nastąpiły nieścisłości w tłumaczeniu. Adresat listu Samuel Hartlib urodził się w Elblągu ok. 1600 r., zmarł w Londynie w 1662 r. Był angielskim reformatorem oświaty i rolnictwa, gorącym zwolennikiem powszechnej edukacji. Studiował w Cambridge, gdzie prawdopodobnie poznał się z Janem Jonstonem; zob. Britannica, *Samuel Hartlib*, <https://www.britannica.com/biography/Samuel-Hartlib> (dostęp: 25 IX 2023).

¹⁸ M. Małkus, *Archiatrus Regius...*, s. 288.

¹⁹ <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=Dzieci+Jana+Jonstona> (dostęp: 11 VIII 2023).

Zickendorf

4. Pałac w Składkowicach, widok z ok. 1905–1909

Źródło: https://polska-org.pl/528130,Skladowice,Palac_Skladowice.html (dostęp: 25 XI 2023).

Jonston z rodziną ostatecznie osiedlił się w zakupionym jeszcze w 1652 r. majątku w Składowicach. Tam też 15 listopada 1664 r. odbył się ślub Anny Reginy Jonston z wrocławskim patrycjuszem Samuelem von Schaffem. Z tego związku urodził się syn Johann Samuel, ukochany wnuk Jana Jonstona. Anna Regina i jej mąż zasłynęli także jako dobrodziejcy wschowskiego kościoła Kripplein Christi. Po pożarze z maja 1685 r., który zniszczył świątynię, włączyli się w jej odbudowę – ufundowali dziesięcioramienny świecznik²⁰.

XVII-wieczna Wschowa była znaczącym ośrodkiem intelektualnym. Z całą pewnością Jan Jonston utrzymywał kontakty z tym kręgiem mieszkańców miasta. Istniejąca tutaj od średniowiecza przy koście farnym szkoła łacińska (przeniesiona w 1607 r. w wyniku zwrócenia parafii katolickiej dotychczasowej siedziby, do budynku przy kościele Kripplein Christi) stała na wysokim poziomie, a wielu jej wychowanków kontynuowało naukę w znanych gimnazjach i studiowało na europejskich uniwersytetach, a stamtąd wracało do swojego rodzinnego miasta. Na fasadzie szkoły umieszczono łacińską sentencję *Fundamentum Reipublicae Recta Adolescentium Educatio* („Podstawą Rzeczypospolitej jest właściwe wychowanie młodzieży”) będącą odpowiednikiem myśli Jana Zamojskiego: „Takie będą Rzeczypospolite, jakie ich młodzieży chowanie”. Od czerwca 1600 r. placówką kierował Johann Brachmann (1571–1631). Przybył do Wschowy z czeskiego Krumlowa, gdzie był rektorem tamtejszej szkoły. W 1607 r. zrezygnował z pracy z powodu choroby. Ponownie zarządzał placówką w latach 1629–1631. Był uczonym, mówcą i poetą, a także autorem dzieła *Generalis in tres libros Ciceronis des oratore tabula*. Wschowska szkoła w okresie kierowania nią przez Brachmanna przeżywała swój rozkwit²¹. Po opuszczeniu Wschowy w październiku 1607 r. przez dotychczasowego rektora szkołę łacińską prowadził przez jakiś czas Wilhelm Blottner (1572–1656), rektor szkoły w Górze. Był znawcą greki i autorem *Epigrammata symbolica*. Na uwagę wśród dyrektorów wschowskiego ośrodka zasługuje także Jacob Rolle (1592–1645), który objął placówkę w 1631 lub 1632 r. Był filologiem i poetą, autorem podręcznika *Primordium Latinae linguae*. Zmarł w 1645 r., a nowymrektorem wschowskiej szkoły został Gottfried Textor, który pełnił tę funkcję do r. 1656²².

²⁰ M. Małkus, *Archiatrus Regius...*, s. 287.

²¹ *Eadem, Vanitas! Vanitatumet omnia vanitas! Pamiętki po przyjaciółach i rodzinie Andreasa Gryphiusa (1616–1664) na Staromiejskim Cmentarzu Ewangelickim we Wschowie*, [w:] *Andreas Gryphius na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim. Inspiracje, związki, konsekwencje*, red. Marta Małkus, Kamila Szymańska, Wschowa–Leszno 2019, s. 106.

²² *Ibidem*, s. 106–107.

5. Kościół staromiejskiej parafii ewangelickiej Kripplein Christi z przylegającym budynkiem dawnej szkoły łacińskiej, 1903 r.

Źródło: Muzeum Ziemi Wschowskiej, nr inw. MZW/802/AH, reprodukcja Marcina Kapała.

Rodowitym wschowianinem, działającym w mieście do lat dwudziestych XVII w., był słynny pastor Valerius Herberger (1562–1627). Zasłynął w środowisku ewangelickim całej środkowej Europy jako teolog, kaznodzieja i poeta religijny, nazywany był małym Lutrem. Jego zasługą jest m.in. wybudowanie kościoła Żłóbka Chrystusa i założenie w 1609 r. poza murami miasta nowego cmentarza (Staromiejski Cmentarz Ewangelicki). Nie można wykluczyć, że Jan Jonston mógł poznać Herbergera jeszcze przed jego śmiercią w 1627 r. Z dużą dozą prawdopodobieństwa poznał natomiast jego syna Zachariasa (żył w latach 1591–1631, studiował teologię, po śmierci ojca przejął jego funkcję pastora kościoła Żłóbka Chrystusa) oraz wnuka Valeriusa (1618–1641), który zmarł w Królewcu, gdzie studiował teologię, mając zaledwie 23 lata. Został po nim sztabuch (pamiętnik) z wpisem m.in. Jana Jonstona. To właśnie młody Valerius Herberger przekazał rodzinny księgozbiór na użytek parafii Żłóbka Chrystusa, a przede wszystkim na potrzeby szkoły łacińskiej. Przeznaczył także pieniądze na jej prowadzenie i ufundował stypendium dla ubogiej młodzieży ewangelickiej ze Wschowy²³. Wydaje się wielce

²³ Krzysztof Soliński, *Biblioteca Fraustadiensis Herbergeriana – co wiemy dziś o dawnej bibliotece przy kościele Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie*, [w:] *Verbum domini manet in aeternum. Wschowski Syjon – centrum wielkopolskiego protestantyzmu*, katalog wystawy, Wschowa 2017, s. 102–103.

prawdopodobne, że z zasobów tej biblioteki mógł także korzystać Jan Jonston. Zawierała ona liczne cenne dzieła z różnych dziedzin. Biblioteka była później uzupełniana darami i zakupami. Trafiły do niej m.in. książki stanowiące własność słynnego poety Andreasa Gryphiusa, a po śmierci pastora Samuela Fryderyka Lauterbacha w 1728 r. także cały jego księgozbiór. W czasie potopu szwedzkiego, a dokładnie w maju 1656 r., bibliotekę z obawy przed zniszczeniem wywieziono na jakiś czas do Grębocic (wówczas poza granicami Polski, na Śląsku, obecnie powiat polkowicki). Pierwszej inwentaryzacji zbiorów dokonał w latach 1645–1656 Gottfried Textor, dyrektor szkoły łacińskiej we Wschowie. Samuel Fryderyk Lauterbach (kolejny obok Waleriusa Herbergera wybitny wschowski pastor, ale i historyk), żyjący w latach 1662–1728, szacował stan biblioteki przy jej powstaniu na 1200 woluminów, z kolei według danych z 1806 r. w zbiorze było 2591 woluminów. Działalność biblioteki w XIX w. ograniczono, a jej sytuacja pogorszyła się po zamknięciu w 1826 r. szkoły łacińskiej. Jeszcze w XIX w. (dokładnie w listopadzie 1881 r.) znaczną część zbiorów przeniesiono do Poznania do biblioteki Archiwum Państwowego. Po II wojnie światowej część biblioteki przechowywanej we Wschowie wywieziono do Poznania, a później przekazano Bibliotece Narodowej w Warszawie. Na protokole zdawczo-odbiorczym z 11 listopada 1949 r. widnieje liczba 3188 woluminów „starodruków” ze Wschowy. Według stanu na dziś książki z dawnej biblioteki Herbergera (*Valeriany*) posiadają: Biblioteka Narodowa w Warszawie, Archiwum Państwowe w Poznaniu, Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu, biblioteka klasztoru franciszkanów w Poznaniu, PAN Biblioteka Kórnicka i Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Prawdopodobnie nie jest to pełna lista²⁴.

W gronie ważnych osobistości Wschowy w czasach Jonstona, z którymi mógł się on znać, byli także: Melchior Teschner (urodzony we Wschowie w 1584 r. muzyk i kompozytor, pastor w Przyczynie Górnej, zmarł w 1635 r.), Adam Henning (urodził się we Wschowie w 1622 r., studiował medycynę i filozofię, lekarz miejski i burmistrz Wschowy przez dwie kadencje w latach 1651 i 1652, zmarł we Wschowie w 1655 r.) oraz Mikołaj Chwałkowski (syn Stanisława, pisarz miejski, notariusz, a w latach 1644 i 1645 burmistrz Wschowy, zasłużony przy odbudowie miasta po pożarze z 1644 r., zmarł w 1651 r., wschowianie ufundowali mu epitafium) i jego syn, także Mikołaj (żył w latach 1619–1666, z wykształcenia prawnik, studiował w Królewcu). Do grona sławnych wschowian z połowy XVII w. należą także Andreas Gryphius, jeden z bardziej uznanych poetów śląskich.

²⁴ *Ibidem*, s. 110–120.

Urodził się w Głogowie 2 października 1616 r., ale kilka lat swojego życia spędził także we Wschowie. Z dniem 10 czerwca 1632 r. rozpoczął naukę w miejscowej szkole łacińskiej, którą ukończył dwa lata później. W tym czasie występował w przedstawieniach szkolnego teatru, napisał także pierwsze utwory, w tym epos o zbrodni Heroda w Betlejem. Jeszcze w 1634 r. udał się do Gdańska, gdzie kontynuował naukę w gimnazjum. W późniejszych latach przebywał na studiach za granicą. W listopadzie 1647 r. powrócił do Wschowy i zaręczył się z Rozyną, córką Jonasza Deut-schländera, przedstawiciela znaczącej rodziny w mieście. Ślub wzięli 12 stycznia 1649 r.²⁵ W 1650 r. Gryphius przeniósł się do rodzinnego Głogowa. Zmarł 16 lipca 1664 r.

Warto zwrócić uwagę, że na portrecie Jana Jonstona umieszczonym w wydanym we Frankfurcie w 1650 r. jego dziele *Historia naturalis de quadrupedibus* znajduje się tekst Andreasa Gryphiusa. Ten wybitny poeta w czterowierszu oddał hołd autorowi publikacji:

Jak obszerny samej natury ogrom na świecie, tak niezliczone rozsypała
rozrzućna matka dzieła wszystkie Jonstona, wreszcie zgromadziła w jed-
no wszystkie, które razem jeszcze hojnie on nam dał²⁶.

Należy również zaznaczyć, że właśnie w pierwszej połowie XVII w., a więc w czasach pobytu Jana Jonstona we Wschowie, doszło do istotnego rozwoju przestrzennego miasta. Miało to związek z napływem nowej ludności ze Śląska. W 1633 r. starosta wschowski Hieronim Radomicki uzyskał przywilej królewski na założenie Nowego Miasta. Wschowa była w tym czasie jednym z poważniejszych ośrodków sukienniczych w Polsce. Miasto było także ważnym ośrodkiem menniczym w Wielkopolsce. Obok mennicy miejskiej działała tutaj również mennica koronna (z przerwami w latach 1588–1663).

Podsumowując, można stwierdzić, że Wschowa w czasach Jonstona była znaczącym miastem w Wielkopolsce o dużym potencjale gospodarczym, ale także ważnym ośrodkiem edukacyjnym. Mieszkało tutaj sporo osób należących do elity intelektualnej nie tylko miasta, ale także Wielkopolski i Śląska.

²⁵ Antoni Bok, *Andreas Gryphius we Wschowie*, [w:] *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. Paweł Klint, Marta Małkus, Kamila Szymańska, Wschowa–Leszno 2009, s. 263–274.

²⁶ Wiersz Andreasa Gryphiusa w tłumaczeniu Zofii Wojciechowskiej (Archiwum Państwowe w Poznaniu).

Bibliografia

- Bilikiewicz Tadeusz, hasło: *Jonston Jan*, [w:] Internetowy Polski Słownik Biograficzny, Warszawa: Narodowy Instytut Audiowizualny, <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jan-jonston> (dostęp: 20 XI 2023).
- Bok Antoni, *Andreas Gryphius we Wschowie*, [w:] *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. Paweł Klint, Marta Małkus, Kamila Szymańska, Wschowa–Leszno 2009.
- Britannica, *Samuel Hartlib*, <https://www.britannica.com/biography/Samuel-Hartlib> (dostęp: 25 IX 2023).
- Corpus Inscriptionum Poloniae*, t. X, z. 2: *Inskrypcje województwa lubuskiego pod redakcją Joachima Zdrenki. Powiat wschowski*, zebr. i oprac. Adam Górski, Paweł Karp, Toruń 2006.
- Czapla Julia, *Jan Jonston – polihistor z Szamotuł*, <https://iderepublica.pl/znani-nieznani/indeks/jan-jonston/> (dostęp: 25 IX 2023).
- Czwojdrak Dariusz, *Wschowskie ulice*, cz. II: *Polskie przedmieście (1)*, Wschowa 2018.
- Gniazdowska Małgorzata, *Kontakty luterzańskich mieszczan Leszna i Wschowy w XVII i XVIII w. Postulaty badawcze*, [w:] *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesów konfesjonalizacji w krajach Europy Środkowej*, red. Paweł Klint, Marta Małkus, Kamila Szymańska, Wschowa 2012.
- Jaworski Tomasz, *Wpływ wojny trzydziestoletniej na oblicze społeczno-gospodarcze południowo-zachodniej Wielkopolski*, [w:] *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. Paweł Klint, Marta Małkus, Kamila Szymańska, Wschowa–Leszno 2009.
- Kostrzeński Leonard, *Materiały do historii aptek wielkopolskich*, reprint, Poznań 1996.
- Kronika wschowskich bernardynów*, red. o. Alojzy Pańczak OFM, Wschowa 2019.
- Małkus Marta, *Archiatrus Regius et in Patria Physicius Ordinarius Dr Matthaeus Vechnerus Fr. Postać sławnego medyka wschowskiego*, [w:] *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. Paweł Klint, Marta Małkus, Kamila Szymańska, Wschowa–Leszno 2009.
- Małkus Marta, *Vanitas! Vanitatumet omnia vanitas! Pamiątki po przyjaciółach i rodzinie Andreasa Gryphiusa (1616–1664) na Staromiejskim Cmentarzu Ewangelickim we Wschowie*, [w:] *Andreas Gryphius na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim. Inspiracje, związki, konsekwencje*, red. Marta Małkus, Kamila Szymańska, Wschowa–Leszno 2019.
- Soliński Krzysztof, *Biblioteca Fraustadiensis Herbergeriana – co wiemy dziś o dawnej bibliotece przy kościele Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie*, [w:] *Verbum domini manet in aeternum. Wschowski Syjon – centrum wielkopolskiego protestantyzmu*, katalog wystawy, Wschowa 2017.
- Szymańska Kamila, *Faustowie z Głogowa i Śmigła. Dzieje rodziny duchownych protestanckich w Wielkopolsce w XVII i XVIII wieku*, „Rocznik Leszczyński” 13 (2013).
- Szymańska Kamila, *Jan Jonston – polihistor i encyklopedysta z Leszna*, „Winieta. Pismo Biblioteki Raczyńskich” 25 (2019), 1.

